

Jacek Woźny

OSADNICTWO STAROŻYTNE MIĘDZYRZECZA RACIĄSKIEJ STRUGI, KICZY I BRDY (mikroregion raciąsko-tucholski).

Od czasu wydania monografii powiatu tucholskiego, w której B. Zielonka przedstawił charakterystykę źródeł archeologicznych, minęło nieomal pełne ćwierćwiecze. Już we wstępie wypowiedział on opinię, że „zadanie opracowania pradziejów odcinka wschodniego Pomorza, objętego granicami powiatu tucholskiego nastrocza wielkie trudności wskutek ubóstwa jedynych źródeł do poznania dziejów starożytnych, jakimi na naszych ziemiach są zabytki archeologiczne”.¹ Z kilku powodów tego rodzaju podejście badawcze uległo zdezaktualizowaniu. Nastąpił przyrost informacji z całego dorzecza Brdy uwarunkowany włączaniem się kolejnych ośrodków naukowych do penetracji Kaszub, Borów Tucholskich i Pojezierza Krajeńskiego.² Zrezygnowano ze schematu pradziejów miast na rzecz wieloaspektowych analiz makro- i mikroregionalnych.³ Zarysował się zwrot w kierunku wykorzystywania takich treści źródeł archeologicznych, na które dotąd nie zwracano uwagi.

Wiedza o przestrzennym zróżnicowaniu osadnictwa, preferencjach wobec określonych krajobrazów i ekosystemów, stała się równie ważna, jak klasyczna systematyka zbiorów archeologicznych.⁴

Przystępując zatem do analizy zasiedlenia międzyrzecza Raciąskiej Strugi, Kiczy i Brdy w starożytności, uznajemy za stosowne uwzględnienie zarówno synchronicznych powiązań, i diachronicznych zmian kulturowych. Ukazanie prawidłowości w tym zakresie jest zasadniczym celem niniejszej publikacji.

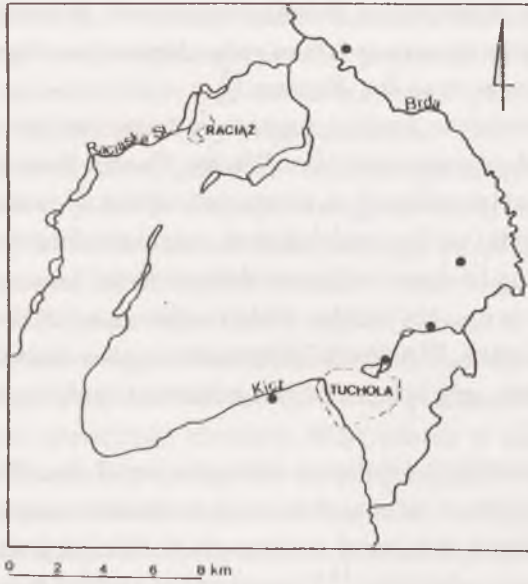
1. Kontekst geograficzny

W regionalizacji fizyczno-geograficznej ziem polskich Tuchola umieszczona została przez J. Kondrackiego na styku trzech jednostek: Doliny Brdy, Borów Tucholskich oraz Pojezierza Krajeńskiego. W systemie tym, który dostosowano do wymogów Międzynarodowej Federacji Dokumentacji, Tuchola leży nieco na południe od Borów Tucholskich.⁵ Większość autorów opracowań osadnictwa pradziejowego uznaje jednak Tucholę za integralny składnik tego regionu, podkreślając przy tym brak ustalonego jednoznacznie, południowego pogranicza Borów Tucholskich wg kryteriów geomorfologicznych, florystycznych, etnograficznych itp.⁶ Bezpośrednią konsekwencją tego podejścia jest szeroki zakres wnioskowań, przy pomijaniu autonomii mikroregionu raciańsko-tucholskiego. Przyjmując jako pole analiz mniejszy obszar, naturalnie ograniczony dolinami cieków oraz jezior, unikamy dylematów klasyfikacji fizyczno-geograficznej.

Teren pomiędzy Raciańską Strugą, Kiczą oraz Brdą obejmuje trzy typy stref krajobrazowych. Od północnego zachodu, zachodu i południa otaczają go małe doliny, bez wykształconych poziomów terasowych. Przepływające ich dnem Raciańska Struga oraz Kicz, tworzą w zachodniej części mikroregionu sieć niewielkich jezior rynnowych. Od północnego wschodu i wschodu omawiany obszar sąsiaduje ze strefą krajobrazową dużej doliny Brdy. Posiada ona dziewięć teras, powstałych w trakcie erozyjno-akumulacyjnej działalności rzeki od schyłku ostatniego zlodowacenia.⁷ Na odcinku pomiędzy Rudzkim Młynem a Nowym Młynem Brda głęboko wcina się w podłoże, przez co zanikają terasy zalewowe, zaś czytelna jest dopiero terasa III oraz wyższe, występujące w zakolach rzeki.⁸

Centralną część terenu zajmuje falista równina morenowa, tworząca trzeci typ sfery krajobrazowej.⁹ Jest ona pokryta słabogliniastymi glebami bielicowymi, którym towarzyszą wyspy gleb torfowych w okolicy Białowieży i Stobna. Małe doliny pokryte są polodowcowymi glinami, zaś w południowej strefie Jez. Raciańskiego również piaskami naitowymi.¹⁰

Współczesna szata roślinna daleko odbiega od stanu sprzed kilkuset lat. Dawniej dominował buk z sosną, duże połacie porastały także dęby, graby, osiki i lipy. Liczne wojny toczone w Puszczy Tucholskiej w XVII i na początku XVIII wieku, głównie jednak rabunkowa gospodarka starostów a później zaborcy pruskiego, spowodowały utratę puszczańskiego charakteru Borów.¹¹ Relikty pierwotnych zespołów florystycznych spotkać można w rezerwatach północnej części dorzecza Brdy. Część roślin wywodzi się jeszcze ze zbiorowisk peryglacialnych, jak zimoziół północny, bażyna czarna, żurawina drobnoowocowa czy brzoza niska.¹²



Mapa 1. Rozmieszczenie stanowisk mezolitycznych



Mapa 2. Rozmieszczenie stanowisk neolitycznych

Paleogeografia omawianego terenu rozpoznana jest zadowalająco, dzięki opracowanym szczegółowo stanowiskom palinologicznym: Siwe Bagno, Jez. Suszek, Jez. Wielkie Gacno oraz Jez. Kęsowo.¹³

Najwszechstronniejsze analizy przeprowadzone zostały przez szwedzkich botaników w osadach organicznych Jez. Wielkie Gacno. Pozwoliły one na rekonstrukcję klimatu i szaty roślinnej w minionych okresach holocenu. Od 8000 lat p.n.e. notowane są pyłki roślin ciepłolubnych, zwartych drzewostanów z dominacją sosny i brzozy. Lasy liściaste z wiązem, dębem, olszą i leszczyną wkraczają nad Brdę około 7000 lat p.n.e. Na wielką skalę rozpoczął się wówczas rozwój roślin tworzących poszycie leśne. W połowie VII tysiąclecia p.n.e. flora i klimat wkroczyły w swą optymalną fazę, gdy temperatura i wilgotność były wyższe od współczesnych.

Załamanie korzystnych tendencji nastąpiło wokół Jez. Wielkie Gacno 3200 lat p.n.e. i związane było z etapem dominacji warunków o cechach kontynentalnych. Początek ostatniej fazy miał miejsce około 600 lat p.n.e. Towarzyszył jej wzrost wilgotności oraz ocieplenie.¹⁴ Prezentowane zmiany klimatu są oczywiście zgeneralizowane i mają na celu ukazanie najistotniejszych przemian środowiska naturalnego. W żadnym z okresów nie panowały jednolite, stałe warunki. Zawsze istniały specyficzne odstępstwa od reguł globalnych, określane powszechnie jako lokalne mikroklimaty.¹⁵

Na tle zmian przyrodniczych zaznaczają się również w analizach palinologicznych pierwsze ślady działalności człowieka. Są nimi pyłki roślin synantropijnych, świadczące o uprawie zbóż, a także wzrastające liczebnie trawy i odpowiadający temu spadek pyłku brzozy, wiązu oraz sosny, trzebionych w trakcie ekspansji na nowe arealy rolne. E. Grzelakowska wyróżniła w związku z tym kilka faz ożywionego osadnictwa na terenie Puszczy Tucholskiej: I – 5500-5400 lat p.n.e., II – 3900-3500 lat p.n.e., III – 3150-2650 lat p.n.e., IV – 2000-1500 lat p.n.e., V – 800-400 lat p.n.e., VI – 150-400 lat n.e. i VII – 750 lat n.e. do dziś.¹⁶ Wszystkie z tych śladów eksploatacji gospodarczej środowiska uzyskują pozytywną weryfikację na podstawie źródeł archeologicznych.

2. Kontekst archeologiczny

Dowody stałoożytnego zasiedlenia mikroregionu raciąsko-tucholskiego gromadzono od ponad stu lat. Pierwsze prace wykopaliskowe prowadził w pobliskich okolicach G. Ossowski, dokumentując cmentarzysko grobów skrzynkowych kultury pomorskiej w Bralewnicy.¹⁷

U schyłku XIX w. H. Conwentz oraz P. Kumm z Muzeum Prowincjonalnego Zachodniopruskiego w Gdańsku, przebadali grodzisko w Kęsowie (1883 r.).¹⁸ Zainteresowania prahistoryków tego czasu skupiały się na obiektach spektakularnych jak grobowce, grodziska czy kręgi kamienne.

Polscy archeolodzy dwudziestolecia międzywojennego kontynuowali takie preferencje, stopniowo jednak zwracając uwagę na mniej widoczne pozostałości kultur pradziejowych. Prowadzono w dalszym ciągu eksplorację grobów skrzynkowych kultury pomorskiej. Z. Rajewski badał w 1930 r. cmentarzyska w Stobnie oraz Słupach, zaś Z. Zakrzewski w 1936 r. podobny obiekt w Mędromierzu.¹⁹

Dopiero J. Kostrzewski, nestor polskiej archeologii odkrył w Żalnie oprócz cmentarzyska pomorskiego również osadę kultury pucharów lejkowatych z neolitu. Także W. Łęga, penetrując dorzecze Wdy, zebrał w latach 30-tych szereg materiałów krzemienych ze stanowisk mezolitycznych i neolitycznych.²⁰ Większość zabytków wędrowała do muzeów w Gdańsku, Toruniu i Kwidzynie, część jednak pozostawała w zbiorach tucholskich miłośników pradziejów (prof. Szykiewicz, dr Karaszewicz)²¹.

Po II wojnie intensyfikacja badań nastąpiła w latach 60-tych, kiedy na podłożu Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego powstała interdyscyplinarna Pomorska Ekspedycja Archeologiczna. W jej ramach prowadzono wykopaliska na terenie Raciąży, Tucholi i Stobna. Jednocześnie północną częścią Borów Tucholskich zainteresowali się prahistorycy warszawscy, dzięki czemu istotnym zmianom uległa systematyka kulturowa środkowej epoki kamienia na ziemiach polskich.²² W końcu lat 70-tych przeprowadzono, w ramach akcji Archeologicznego Zdjęcia Polski, szczegółową penetrację powierzchniową środkowej i Wschodniej części międzyrzecza Raciąskiej Strugi, Kiczy i Brdy.

M. Kowalczyk odkryła wówczas kilkadziesiąt nowych punktów osadniczych z pradziejów i średniowiecza, lecz nie uwzględniła pozostałości późniejszych (XVI – XVIII w.). Tradycja archeologicznej dokumentacji czasów nowożytnych jest stosunkowo niedawna, stanowiąc świadectwo dalszego rozwoju horyzontów poznawczych tej dyscypliny, podobnie jak stopniowe docenianie materiałów krzemienych w okresie międzywojennym.

2.1. Epoka kamienia

Na terenie mikroregionu raciąsko-tucholskiego brak śladów osadnictwa ze schyłku epoki lodowcowej. Nie należy jednak pochopnie wnioskować, jak czyni to T. Grabarczyk²³, iż grupy ludzkie w początkach holocenu omijały dorzecze Racią-

skiej Strugi lub Kiczy. Stanowisko archeologiczne z Nowego Młyna, przy ujściu Czerskiej Strugi do Brdy, zawiera obok zbrojników geometrycznych także dwa liściaki, nawiązujące do kultury świderskiej (IX – VIII tys. lat p.n.e.). Schyłkowopaleolityczne zabytki krzemienne, wbrew sugestiom wymienionego badacza, występują na sąsiedniej Wysoczyźnie Świeckiej²⁵, jak również w górnym biegu Brdy.²⁶

Morenowy krajobraz w okolicach Tucholi również w mezolicie nie był preferowany przez grupy ludzkie. Dotychczasowe badania doprowadziły do odkrycia kilku zaledwie punktów osadniczych, związanych z gospodarką myśliwsko-zbieracką w środowisku leśnym (Kielpin, Tuchola, Słupy, Wymysłowo).²⁷ Chronologię zabytków krzemiennych wiązać należy ze schyłkiem mezolitu. Łuka osadnicza, występująca wówczas w środkowym biegu Brdy, sięga od Tucholi po Koronowo. Na jej krańcach znajdują się skupiska obozowisk południowokaszubskich z jednej strony, zaś podbydgoskich z drugiej.

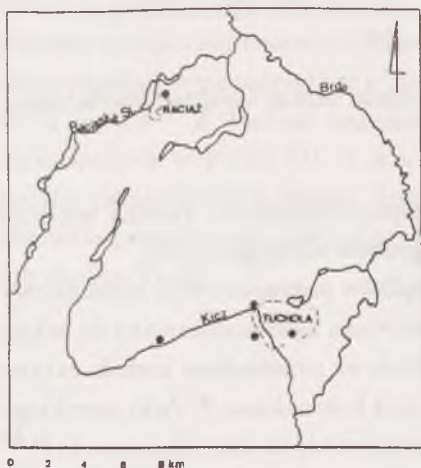
Domniemywać można, iż stanowi ona efekt niekorzystnej hydrografii terenu, a dokładniej głębokiego wcięcia erozyjnego Brdy w piaszczyste podłoże sandru. Wskazuje na to przewaga lokalizacji obozowisk mezolitycznych w bezpośrednim sąsiedztwie lustra wody (Męcikał, Zbrzyca etc.).²⁸

Źródła zaliczane do neolitu, ostatniego stadium epoki kamienia, wiążą się z gospodarką rolniczo-hodowlaną. Występują wśród nich zarówno odosobnione znaleziska narzędzi kamiennych (Lubierzyn, Rudzki Most, Tuchola), jak i relikty stabilniejszego osadnictwa (Kielpin, Raciąż, Żalno, Piastoszyn). Godna podkreślenia jest wielokulturowość regionu tucholskiego w okresie neolitu. Brak wprawdzie śladów wczesnorolniczych tradycji naddunajskich, znanych najbliższej ze stanowiska w Chojnicach²⁹, lecz pojawiają się pierwsze zespoły zabytków neolitycznych o miejscowej genezie, związane z ludnością kultury pucharów lejkowatych (Raciąż, Piastoszyn). We wschodniej części Pojezierza Krajeńskiego rysują się one jako niewielki mikroregion osadniczy³⁰, związany prawdopodobnie z relikdami antropogenicznymi o profilach pyłkowych Jez. Wielkie Gacno, pomiędzy 3900 a 3500 lat p.n.e.³¹ W późnym neolicie doszło do penetracji okolic Raciąskiej Strugi przez grupy kultury amfor kulistych, których obecność odnotowano w świetle zabytków ceramicznych znad Jez. Spierewnik (Białe Błota).³² Na wydmie w rejonie Kielpina odkryto ślady pobytu ludności kultury ceramiki sznurowej. Stanowisko to jest odosobnionym punktem na mapie osadnictwa pradziejowego we wschodniej części Pojezierza Krajeńskiego, może być związane jednak ze szlakiem komunikacyjnym prowadzącym z południa, wzdłuż Brdy, m.in. poprzez okolice Koronowa.³³

2.2. Epoka brązu

Na terytorium Borów Tucholskich trudno wyodrębnić konwencjonalny początek epoki brązu. Badania Z. Bagniewskiego pozwalają przypuszczać, że osadnictwo o tradycjach sięgających epoki kamienia a nawet elementy mezolitycznej gospodarki myśliwsko-rybackiej, przetrwały znacznie dłużej aniżeli w Wielkopolsce, Małopolsce czy na Śląsku.³⁴ Dysponujemy jednak takimi znaleziskami, które z całą pewnością przynajmniej stylistycznie mieszczą się w początkach epoki brązu. Według katalogu E. Sturmsa, należą do nich siekiery brązowe, wywodzące się z unietyckiego ośrodka metalurgicznego, jak np. egzemplarz odkryty w Tucholi.³⁵ Zauważyć można, że diagramy płytkowe z osadów organicznych w Kęsowie i Wielkim Gacnie sugerują znacznie większą aktywność gospodarczą człowieka około 1800-1500 lat p.n.e. Wzrósł wówczas wyraźnie udział roślin związanych z wypasami łąk a obniżyła się frekwencja graba, wynikająca ze stopnia eksploatacji środowiska leśnego.³⁶

Kultura łużycka wkroczyła na południe Borów Tucholskich w IV okresie epoki brązu (1300-1200 lat p.n.e.). Łączą się z nią znaleziska z okolic Tucholi oraz stanowiska archeologiczne w Słupach i Raciążu. W pierwszej miejscowości zbadano cmentarzysko, zawierające m.in. kurhany datowane na przełom epoki brązu i epoki żelaza.³⁷ Również osada w Raciążu, badana wykopaliskowo w początkach lat 70-tych, datowana jest na ostatnią fazę epoki brązu. Odsłonięto szereg obiektów jamowych, pełniących w niektórych przypadkach funkcje mieszkalne.³⁸ Obraz osadnictwa łużyckiego w mikroregionie raciańsko-tucholskim zbliżony jest do stanu znanego z wysoczyzny świeckiej.³⁹

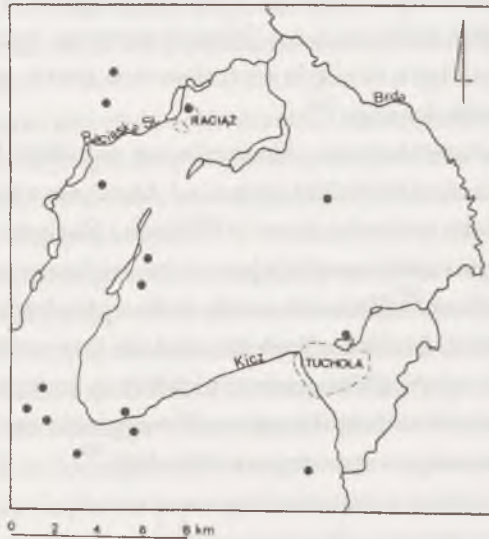


Mapa 3. Rozmieszczenie stanowisk z epoki brązu



2.3. Wczesna epoka żelaza i okres lateński

W ciągu okresu halsztackiego C (700-550 lat p.n.e.) pojawiają się, nieliczne jeszcze, zespoły kultury pomorskiej o genezie sięgającej lokalnych tradycji łużyckich. Okres halsztacki D (550-400 lat p.n.e.) oraz okres lateński (400 lat p.n.e. – przełom er) przynoszą już znacznie zwiększenie liczby cmentarzysk i punktów osadniczych. Na obszarze międzyrzecza Raciąskiej Strugi, Kiczy i Brdy najbardziej eksponowanymi obiektami kultury pomorskiej są groby skrzynkowe, których obramowania konstruowano z dużych, obrobionych gładów, zaś wnętrza wypełniano popielnicami. Pochodzą one m.in. z Tucholi, Słupów, Żalna, Stobna i okolic Bładowa (mapa 4).⁴⁰



Mapa 4. Rozmieszczenie stanowisk z wczesnej epoki żelaza i okresu lateńskiego

Zwykle obejmują od 1 do 4 grobów wielopopielnicowych, rzadko większe skupienia tego rodzaju konstrukcji (Słupy – 6 grobów skrzynkowych).⁴¹

Przy znacznym nasyceniu relikdami obrządków pogrzebowych, stosunkowo rzadkie są osady. Praktycznie jedynie dwa stanowiska zakwalifikowano do takiej kategorii: Bładowo oraz Żalna. Stanowisko z Bładowa przebadane zostało ratowniczo w okresie międzywojennym. Ekspedycja pod kierunkiem Z. Zakrzewskiego odkryła jamy i paleniska z ułamkami ceramiki datowanej na okres halsztacki D.⁴² Wszystkie znane obecnie osady kultury pomorskiej noszą cechy krótkotrwałego



pobytu. W porównaniu z dużą liczbą cmentarzysk, zdaje się to podkreślać sezonowy charakter osadnictwa, wynikający z podstawowych zajęć ludności.

Przyuszczalnie dominowała hodowla zwierząt, przy współdziałaniu upraw zbożowych.⁴³

Spadek ożywienia gospodarczego miał miejsce na omawianym terenie u schyłku starej ery. Odzwierciedlił się obniżeniem frekwencji roślin synantropijnych, w tym również zbóż, na diagramach pyłkowych z Wielkiego Gacna i Kęsowa.

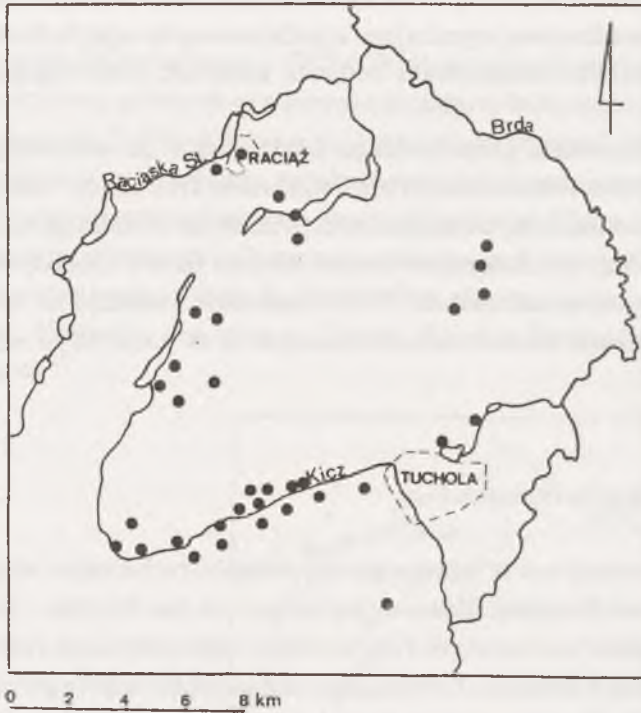
Dostrzegalny był natomiast wzrost udziału drzew liściastych, związany z osłabionym procesem odlesiania.⁴⁴ Wielu autorów wskazuje na istnienie pustki osadniczej w Borach Tucholskich, trwającej od II w. p.n.e. do co najmniej połowy I w. n.e.⁴⁵

2.4. Okres wpływów rzymskich

Początki nowej ery w mikroregionie raciańsko-tucholskim wiążą się z dominacją kultury wielbarskiej. Rdzenny jej obszar – dolne Powiśle – bez względu na fluktuację osadnictwa, znajdował się w strefie najbujniejszego rozwoju. Cmentarzyska w Odrach, Chełmnie, Grudziądzu, odznaczające się długotrącością użytkowania, stanowią symptomatyczny tego dowód.⁴⁶

Stanowiska kultury wielbarskiej pomiędzy Raciążem a Tucholą są stosunkowo ubogie w źródła archeologiczne.

Przeważają niesprecyzowane funkcjonalne punkty osadnicze. Tego rodzaju znaleziska pochodzą m.in. z Żalna, Słupów, Bładowa, Tucholi i Kiełpina (mapa 5). Odrębną pozycję zajmują obiekty o czytelnej funkcji oraz chronologii. W Stobnie odkryto zniszczone cmentarzysko wielbarskie z grobami szkieletowymi, wśród których jeden wyposażony był w złoty wisiorek gruszkowaty, datowany na przełom II/III w. n.e.⁴⁷ Z Tucholi natomiast pochodzą egzemplarze monet rzymskich, emitowanych w końcu III w. n.e. Na podstawie materiału zabytkowego sądzić należy, że osadnictwo okresu wpływów rzymskich w Borach Tucholskich miało charakter rozproszony, przy czym istniały niewielkie skupiska typu Odry – Leśno lub okolice Tucholi.⁴⁹



Mapa 5. Rozmieszczenie stanowisk z okresu wpływów rzymskich

2.5. Wczesne średniowiecze

W profilach pyłkowych Jez. Wielkie Gacno pierwsze ślady aktywności gospodarczej, po stagnacji okresu wędrówek ludów, przypadają na połowę VIII w. Nasilenie eksploatowania środowiska zauważalne jest od początków XI w. i przejawia się we wzroście udziału roślin zbożowych. Osiągają one szczególnie wysoką frekwencję około XIII w., zaś towarzyszy temu ciągle spadek ilości pyłków drzew.⁵⁰ Świadczy to jednoznacznie o poszerzaniu upraw rolnych w miarę wzrostu zaludnienia mikroregionu raciańsko-tucholskiego.

Źródła archeologiczne omawianego okresu pochodzą głównie ze stanowisk typu osadowego. Koncentrują się one we wnętrzu trójkąta, którego wierzchołki wyznaczają Tuchola oraz grody nizinne w Raciaźu i Kęsowie (mapa 6).⁵¹ Raciańskie założenie obronne, funkcjonujące głównie w XII/XIII w., stanowiło ośrodek administracyjny pd.-zach. rubieży Pomorza Gdańskiego. Badania prowadzone przez archeologów z Uniwersytetu Łódzkiego doprowadziły do rekonstrukcji zajęć lud-

ności, form budownictwa drewnianego oraz elementów obrządku pogrzebowego. Stały się one podstawą wielu opracowań, w tym monografii kasztelanii raciańskiej.⁵²

Szereg pozostałych punktów osadniczych związany jest z rozproszonymi siedzibami typu wiejskiego. W zakresie czasowym datowane są one w granicach XI-XVII w. Jednym z wyjątków są źródła ceramiczne pochodzące z Obrowa, których chronologia sięga VII-VIII w., podobnie jak leżącej na północy, osady w Charzykowych⁵³. Skąpy stan zachowania oraz rzadkość stałych obiektów mieszkalnych, pozwalają przypuszczać o jednofazowości osad z regionu tucholskiego we wczesnym średniowieczu.

Praktycznie rzecz biorąc, jedynie materiały z grodu w Raciążu poświadczają istnienie wówczas rolnictwa stałego.⁵⁴



Mapa 6. Rozmieszczenie stanowisk wczesnośredniowiecznych

3. Przemiany stref osadniczych w starożytności i wczesnym średniowieczu

W dotychczasowych rozważaniach prześledziliśmy dzieje zasiedlenia międzyrzecza Raciańskiej Strugi, Kicy i Brdy w aspekcie synchronicznym. Zarysowane zostały powiązania i cechy tego obszaru w epoce kamienia, brązu, wczesnej epoce

żelaza, okresie wpływów rzymskich i początkach średniowiecza. Nie mniej istotne są jednak ciągłości i zmiana kulturowa, jako wyznaczniki lokalnych tradycji osadniczych.⁵⁵ W ostatnim punkcie pragniemy zwrócić uwagę na ten aspekt rozwoju regionu tucholskiego, ukazując źródła archeologiczne w sposób diachroniczny.

Osadnictwo mezolityczne, najstarszy w świetle znalezisk etap zaludnienia badanego terenu, związane jest bezpośrednio z dolinami rzek lub ich najbliższym zapleczem. Koncentruje się we wschodniej jego części i nie wkracza na gliniaste, morenowo partie centralne. Brak również śladów pobytu grup mezolitycznych na zachodzie, w głębi Pojezierza Krajeńskiego (mapa 1). Analogiczne preferencje w doborze siedlisk zaobserwowano na południowych Kaszubach. Należą one do charakterystycznego zespołu cech adaptacji środowiskowej, które występują w późnomezolitycznej grupie chojnickiej.⁵⁶

Pojawieniu się pierwszych rolników w Borach Tucholskich towarzyszyło przesunięcie głównego centrum ekumeny.

Z. Bagniewski podkreśla archaizm gospodarki kultury pucharów lejkowatych w nadwiślańskiej części Pomorza, widoczny m.in. we współwystępowaniu krzemienych narzędzi typu mezolitycznego z wczesną ceramiką naczyniową.⁵⁷

Na przykładzie mikroregionu raciaśko-tucholskiego zauważamy jednak widoczne elementy zmiany kulturowej u progu neolitu. Związane z tym elementy stanowiska układają się częściowo wzdłuż Brdy, reprezentując zwykle znaleziska pojedynczych narzędzi kamiennych. Drugie zgrupowanie stanowisk neolitycznych występuje wokół Piastoszyna, Żalna i Raciaża, gdzie częste są jeziora rynnowe, zaś podłoże stanowią, urodzajniejsze od piasków, polodowcowe gliny na podłożu iłowym. Dodać należy, iż dominują tu stanowiska typu osadowego. Rozkład znalezisk znad Brdy interpretować można jako ślady krótkotrwałych wypadów myśliwskich a koncentrację na brzegach jezior, jako terytorium bardziej ustabilizowanego osadnictwa neolitycznego.

Stanowiska zaliczone do epoki brązu są zbyt mało liczne, aby wyciągać na podstawie ich dyspersji szersze wnioski (mapa 3). Grupują się one na obrzeżach mikroregionu, w strefie krajobrazowej małych dolin. Jednoznacznie stwierdzamy tylko, że rozmieszczenie stanowisk epoki brązu, odbiega od obrazu znanego wcześniej w neolicie. Wskazuje to istotną rolę zmiany kulturowej jako czynnika modyfikującego ciągłość lokalnych tradycji na przełomie epok.

Radykalnemu przekształceniu ulega sieć osadnicza z chwilą pojawienia się we wczesnej epoce żelaza kultury pomorskiej (mapa 4). Zdecydowana większość stanowisk leży w głębi Pojezierza Krajeńskiego, na zachodnich rubieżach mikroregionu raciaśko-tucholskiego. Obserwujemy wyraźnie skupienie w okolicy Kęso-

wa, oraz drugie, bardziej rozproszone, pomiędzy Żalnem a Raciążem. Zarysowane w tym czasie struktury przetrwają znacznie dłużej, poza granice wczesnej epoki żelaza. Coraz wyraźniejsze będą skupienia stanowisk powstałe nie tylko na podłożu jednakowych preferencji ekologicznych, lecz także w wyniku konsolidacji wspólnot lokalnych.

Dalszy rozwój ugrupowań stanowisk archeologicznych uwidacznia się w okresie wpływów rzymskich i związany jest z kulturą wielbarską (mapa 5). Zauważamy trzy skupienia wokół Raciąża, Żalna i Kiełpina oraz znaczną koncentrację osadnictwa wielbarskiego wzdłuż Kiczy, aż po Tucholę. Godne podkreślenia jest przesunięcie centrum ekumeny z okolic Kęsowa we wczesnej epoce żelaza, nad środkowy bieg Kiczy w okresie wpływów rzymskich. Całkowicie pozbawione są śladów pobytu ludzkiego wschodnie i zachodnie brzegi doliny Brdy. Zaznacza się natomiast przenikanie osadnictwa do centralnych, morenowych partii międzyrzecza.

W świetle źródeł archeologicznych struktura osadnictwa wczesnośredniowiecznego zbliżona jest do stref zamieszkałych przez ludność kultury wielbarskiej, aczkolwiek pojawiają się również nowe elementy wśród preferencji środowiskowych (mapa 6). W okresie wpływów rzymskich dominowały lokalizacje na krawędziach małych dolin, podczas gdy w początkach wczesnego średniowiecza wzrasta udział osad zajmujących strefę poza dolinami. Ekumena raciąska rozrosła się, tworząc w XII/XIII w. dwie oddzielone nieco podgrupy, w Raciążu i Stobnie. Nowym zjawiskiem u progu średniowiecza jest kształtowanie się wspólnoty lokalnej na terenach obecnej Tucholi. Stanowiska archeologiczne z okresu wpływów rzymskich układały się ciągłym pasem wzdłuż środkowej Kiczy, od okolic Kęsowa po Bładowo. Punkty osadnictwa wczesnośredniowiecznego obejmują sąsiedztwo dolnego biegu rzeki, dochodząc do Brdy wzdłuż Jez. Głębocek i rzeki Hozjanny (mapa 6).

Przeprowadzone analizy ukazały znaczną dynamikę procesów osadniczych pomiędzy Raciąską Strugą, Kiczą i Brdą. Ze względu na urozmaicenie krajobrazu oraz podłoża glebowego, poszczególne populacje obierały ekumeny optymalne dla form gospodarki, więzi ekonomicznych i społecznych.

Mimo tego, że badany teren sąsiaduje z doliną Brdy, rzeka ta stanowiła jedynie tranzytowy element dalekosiężnej komunikacji. Dla egzystencji wspólnot lokalnych główne znaczenie posiadały już od neolitu małe doliny Kiczy i Raciąskiej Strugi a od wczesnej epoki żelaza również ich międzyrzecze.

PRZYPISY

- 1 B. Zielonka, *Powiat tucholski w świetle zabytków archeologicznych*, (w:) Tuchola. Zarys monograficzny, red. J. Wojtowicz, Toruń, 1962, s. 20.
- 2 np. T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa pradziejowego w Borach Tucholskich od schyłkowego paleolitu do III w.n.e.* Łódź 1992; W. Rączkowski, *Kultury neolityczne na Pojezierzu Krajeńskim*, Poznań 1987; Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności myśliwsko-rybackie w południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 901, Studia Archeologiczne, t. 17, 1987.
- 3 np. E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego w północnej części Borów Tucholskich*, Łódź 1989.
- 4 np. Z. Kobyliński, *Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1988; A. Mierzwiński, *Przemiany osadnicze społeczności kultury łużyckiej na Śląsku*, Wrocław 1994; P. Valde-Nowak, *Osadnictwo wczesnorolnicze średniogórza niemieckiego*, Kraków 1995.
- 5 J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978, s. 249-251.
- 6 E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*, s. 4-5.
- 7 R. Galon, *Morfologia doliny i sandru Brdy*, Studia Soc. Sc. Tor., Ser., C. Vol. 1, nr 6, Toruń 1953, s. 4 n.
- 8 E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*, s. 15.
- 9 A. Wilczyński, *Budowa geologiczna*, (w:) Województwo bydgoskie, Bydgoszcz 1973, s. 18.
- 10 E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*, s. 18-19.
- 11 J. Umiński, *Bory Tucholskie*. Warszawa 1959, s. 14-15.
- 12 M. Boiński, *Szata roślinna Borów Tucholskich*, Warszawa 1985, s. 19.
- 13 B. Noryskiewicz, *Roślinność i historia torfowiska w okolicy Zamrzenicy*, Acta Univ. Nicol. Copern., Geografia, z. XVII, Toruń 1982, s. 28-33; K. Kępczyński, *Roślinność i historia torfowiska Siwe Bagno w Borach Tucholskich*, Acta Univ. Nicol. Copern., Biologia z. II, Toruń 1958, s. 85-116.
- 14 M. Hjelmroos-Ericsson, *Holocene development of Lake Wielkie Gacno area, northwestern Poland*, Lund 1981, s. 43-46.
- 15 K. Tobolski, *Studium palinologiczne gleb kopalnych Mierzei Łebskiej w Słowińskim Parku Narodowym*, Warszawa-Poznań 1975, s. 14.
- 16 E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*, s. 36.
- 17 G. Ossowski, *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległymi częściami W. Ks. Poznańskiego*. Tekst objaśniający, Kraków 1881, s. 50.
- 18 T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 9.
- 19 Ibidem, s. 13-15.
- 20 W. Łęga, *Kilka znalezisk znad Czarnej Wody*, Zapiski T.N.T., t. 12, z. 1-4, Toruń 1946, s. 73-79.
- 21 B. Zielonka, *Powiat tucholski...*, s. 36-43.
- 22 S.K. Kozłowski, *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p.n.e.*, Warszawa 1972.

- 23 T. Grabarczyk, *Osadnictwo pradziejowe wysoczyzny świeckiej*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica, z. 18, Łódź 1994, s. 4.
- 24 W. La Baume, K. Langenheim, *Die Steinzeit im Gebiet der unteren Weichsel*, Blätter für deutsche Vorgeschichte, H. 9/10., s. 1-53.
- 25 Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy.
- 26 T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 31-32.
- 27 E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*, s. 125-127.
- 28 Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności...*, s. 128-129.
- 29 W. Rączkowski, *Kultury neolityczne...*, s. 84.
- 30 Ibidem, s. 85.
- 31 E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*, s. 36.
- 32 Ibidem, s. 128.
- 33 T. Waga, *Kultura nadodrzańskiej ceramiki sznurowej w Wielkopolsce*, Poznań 1931, s. 12.
- 34 T. Galiński, *Mezolit Pomorza*, Szczecin 1992, s. 13.
- 35 T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 93.
- 36 Ibidem, s. 42.
- 37 T. Malinowski, *Katalog ementarzyisk ludności kultury pomorskiej*, t. 2, Słupsk 1981, s. 17.
- 38 T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 45.
- 39 T. Grabarczyk, *Osadnictwo pradziejowe...*, s. 8.
- 40 T. Gabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*; E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*
- 41 T. Malinowski, *Katalog ementarzyisk ludności kultury pomorskiej*, t. 3, Słupsk 1981, s. 91-92.
- 42 E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*, s. 77.
- 43 Ibidem, s. 80.
- 44 T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 54.
- 45 T. Grabarczyk, *Kultura Wielbarska w Borach Tucholskich*, (w:) *Kultura Wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, t. 1, Lublin 1988, s. 67-71.
- 46 R. Wollagiewicz, *Kultura oksywska i wielbarska. Systematyka kulturowa*, (w:) *Prahistoria Ziemi Polskich*, t. V, Wrocław – Warszawa – Kraków 1981, s. 150.
- 47 T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 63.
- 48 B. Zielonka, *Powiat tucholski...*, s. 42.
- 49 E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*, s. 98.
- 50 Ibidem, s. 36.
- 51 B. Zielonka, *Powiat tucholski...*, s. 42.
- 52 R. Gupieniec, *Budownictwo drewniane na grodzie raciąskim z drugiej połowy XIII w.*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica, z. 3, 1983, s. 91-124, M. Kowalczyk, *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania*, Archaeologia Baltica, vol. VI, 1986.
- 53 E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania...*, s. 146-148.

- 54 Ibidem, s. 101.
- 55 J. Hodder, *Czytanie przeszłości*, Poznań 1995, s. 107-119.
- 56 Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności...*, s. 128.
- 57 Ibidem, s. 135-136.